

JOURNAL OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES RESEARCH

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Open Access Refereed e-Journal&Refereed&Indexed

ArticleType	ResearchArticle	Accepted / Makale Kabul	26.08.2019
Received / Makale Geliş	25.05.2019	Published / Yayınlanma	28.08.2019

İMAM GAZALİ VE SABRİ FEHMI ÜLGENER'İN MELAMİLİĞE YÖNELİK DEĞERLENDİRMELERİ

THE ASSESSMENTS OF İMAM GAZALİ AND SABRİ FEHMI ULGENER ON MELAMI CULTURE

Doç. Dr. Hakan CANDAN

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
Karaman /TÜRKİYE, ORCID: 0000-0001-9496-9784

Bilim Uzmanı Habibe KULLE

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman /TÜRKİYE,
ORCID: 0000-0002-4027-0684

Doi Number: <http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.1303>

Reference: Candan, H. & Kulle, H. (2019), İmam Gazali ve Sabri Fehmi Ülgener'in Melamilige Yönelik Değerlendirmeleri, *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 6(41): 2197-2205.

ÖZET

Toplumsal alanı şekillendiren dini öğretilerin ve tutumların gelişerek farklı kollardan ilerledikleri açık bir gerçektir. Bu kollarn zamanla kendi içerisinde geçirdikleri değişim de bu sürecin bir parçası olmaktadır. Özellikle toplumsal alanın maruz kaldığı ekonomik, siyasi ve sosyal etkenler beraberinde birtakım dini tutum ve davranışların da değişmesine neden olmaktadır. Hatta dini unsurların o şartlara uygun olarak yorumlanmasına neden olmaktadır. Özellikle edinilen tasavvuf ve fütüvvet anlayışı da bu değişim sürecinden etkilenmektedir. Bu değişimler olumlu anlamda olduğu gibi olumsuz anlamda da olabilmektedir. Bu değişimin etkisinin görüldüğü alanlardan bir tanesi de Melamilik kültürüdür. Bu çalışmanın temel konusunu da geçen zaman içerisinde Melamilik kültüründe meydana gelen bu değişim ve bu değişimin toplumsal alandaki yansımaları oluşturmaktadır. Bunun için de öncelikle Melamilik'in tarihsel gelişimine yer verilecektir. Daha sonra Horasan Melamilerinden olan İmam Gazali'nin Melamilige yönelik anlatılarına ve dönemindeki Melamilere yönelttiği eleştirilere yer verilecek ve beraberinde Sabri Fehmi Ülgener'in Anadolu'da yaşanan fütüvvet ve tasavvuf anlayışıyla birlikte şekillenen Melami kültürünü değerlendirmesine yer verilecektir. Son olarak da bu iki düşünürün çıkarımları kendi arasında karşılaştırılacaktır. Böylece hem Horasan Melami kültürü ile Anadolu'daki Melami kültürü karşılaştırılmış olacak hem de birbirlerinden coğrafi olarak ve çalışma alanı açısından da farklı olan iki düşünürün karşılaştırması yapılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Melamilik, İmam Gazali, Sabri F. Ülgener.

ABSTRACT

It is a clear fact that religious doctrines and attitudes that shape the social sphere develop and advance through different branches. The changes that these branches undergo in themselves become part of this process. Particularly, the economic, political and social factors that the social sphere is exposed cause to change in some religious attitudes and behaviors. It also causes religious elements to be interpreted in accordance with those conditions. In particular, the understanding of mysticism and tolerance is also influenced by this process of change. These changes can be negative as well as positive. Melami culture is one of the areas where the effect of this change is seen. The main subject of this study is the change in Melami culture and its reflections in the social field. Firstly, historical development of Melami culture will be included. Then, the narratives of İmam Ghazali, one of the Khorasan Melamis, and his critiques of the Melami culture in his time, and the evaluation of the Melami culture formed by Sabri Fehmi Ülgener's understanding of humility and Sufism in Anatolia. Afterwards, the narratives of İmam Ghazali, one of the Horasan Melamis, and his criticisms of the Melami culture during the period will be given and Sabri Fehmi Ülgener's evaluation of the Melami culture formed with the understanding of humility and Sufism in Anatolia. Finally, the implications of these two thinkers will be compared between themselves. Thus, both Horasan Melami culture and Melami culture in Anatolia will be compared and the comparison of two thinkers that are different from each other in terms of geography and field of study will be made.

Keywords: Melami Culture, İmam Gazali, Sabri F. Ülgener.

1. GİRİŞ

Tasavvuf anlayışı ve yaşantısı köken olarak çok eski tarihlere dayanmaktadır. Bu tarihlerden günümüze kadar geçirdiği değişim ve dönüşümde de çeşitli faktörlerin içerisine katılması ile farklı anlamlar kazanmıştır. Bu farklılıklarla birlikte temel öz niteliklerini de korumuşlardır. Fakat gerek beşeri gerekse iktisadi gereklilikler nedeniyle tasavvuf anlayışını yaşayanlara göre birtakım şekillenmeler geçirmiştir. Bu şekillenmeler olumlu olabileceği gibi olumsuz nitelikler de barındırmaktadır. Özellikle bu olumsuzlukların nefse daha kolay gelmesinden olsa gerek çeşitli sapmalarla bu tasavvufi anlayışın içerisine sindiğini belirtmek gerekir. Bu durumda tasavvuf anlayışını farklı ilerleten kolların farklı değerlendirmesine sebep olmuştur. Yani bu kollarda zamanla bu olumsuzluk ve sapmaların etkisinde kalarak ilerlemeye çalışmışlardır. Bu kolların özünü içine sindirebilen tasavvuf ehlide bu bozukluk ve sapmaları tespit ederek bunların önüne geçmeye çalışmışlardır. Bu tasavvuf ehlinden biri olan Gazali eserlerinde bu bozukluk ve sapmaları sırası ile belirtmiş ve özellikle Batıniğin sebep olduğu yanlış tutumları sertçe eleştirmiştir. Gazali tasavvufun Melâmî şahsiyetlerindedir. Bundan dolayı özellikle kendi dönemindeki ve kendisinden sonraki dönemlerdeki Melâmîliğin bozuk yönlerini yaşanan sapkınlıkları eleştirmiştir.

Ülgener de tasavvufi yaşam tarzının İslam anlayışının farklı yorumlanmasına sebep olduğunu tespit ederek, batının bu yönde yaptığı oryantalist açıklamalarının haksızlığını göstermek için yoğun bir çaba harcamıştır. Özellikle doğunun kapitalistleşmemesini İslam'a bağlayan Weber gibi Batılı düşünürlerin yanlışlıklarını göstermek için tasavvuf anlayışını ele almıştır. Böylece o yaşanan sorunun sebebinin İslam kaynaklı değil yozlaşan tasavvuf anlayışından ileri geldiğini vurgulamak istemiştir. Bunu yaparken tasavvuf anlayışını ilerleten farklı kolları incelemiştir. Bu kollardan biri olan Melâmîliğin üzerinde durarak tasavvuf anlayışında meydana gelen bozuklukları o dönemleri anlatan edebi ve tarihi metinlerden yola çıkarak eleştirmiştir.

Bu çalışmada da öncelikle yukarıda bahsettiğimiz tasavvuf anlayışını ilerleten kollardan biri olan Melâmîliğe ve onun tarihsel süreçteki ilerleyişine yer verilecektir. Ardından Gazalinin ve Ülgener'in Melâmîliği ele alışlarına ve ona yönelttikleri eleştirilere yer verilecektir. Takibinde sonuç ve değerlendirme başlığı altında iki düşünürün görüşlerinden faydalanarak, Melâmîliğin değerlendirmesi yapılacak ve iki düşünürün ortak yönleri ile birbirlerinden ayrıldıkları yönler belirtilerek karşılaştırılacaktır.

2. MELÂMÎLİĞİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Melâmîliğin kökeni "Levm" sözünden gelmektedir. Levm sözcüğünün anlamı ise kınamak, sitem etmek, ayıplamaktır. Fakat buradaki ayıplama veya sitem bireyin dışındaki şeyleri değil kendisini ayıplayıp kendisine sitem etmesi anlamına gelmektedir. Olgunluğun ikinci evresi olan "Levvelik" bunu şart koşmaktadır (URL 1; Altunkaya, 2016:145; Isfehânî,1430:588). Melâmîler yaptıklarını ölçüp ayıplamadıktan sonra ve kendileriyle bu yönde bir eleştiri davası içersine girmedikten sonra gerçek bir sûfi olmaları imkânsızdır (Yılmaz,1997:74). Melâmîliğin tasavvufi anlamda kullanılması ve bu alandaki bir terim olarak kullanılmaya başlanması ise; Hamdûn Kassâr (ö. 884)'ın vesilesi ile birtakım Kur'an ayetlerine bağlı olarak geliştirilen bir hareketin Nîşâbur'da yayılması ile gerçekleşmiştir (Kuşeyri, 2009: 70). Melâmet akımına dair ilk bilgileri veren Nîşâburlu iki sûfi Hargûşî (ö. 1015) ve Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'dir (ö. 1021). Hargûşî "*Onlar müminlere karşı alçak gönüllü, inkârcılara karşı onurlu ve caydırıcıdır. Allah yolunda mücadele ederler, kınayanın kınamasından korkmazlar*" (Mâide 54) ayetini esas edinmiştir. Sülemî ise (ö. 1021) melâmete dair herhangi bir bilgi vermemiştir (Azamat, 2009:24). İbnKayyim el-Cevziyye (ö. 1350) ise "*Medâricu's-Sâlikîn*" adlı eserinde tasavvufun değindiği tüm alanlarla ilgili bilgi aktarmıştır. Bununla birlikte eserinde "lemem" kelimesini ayrıntılı olarak ele alıp kelimeyi hata, günah olarak tercüme etmiştir. Bu konuyu edindiği hadisi şeriflerle de temellendirmiştir (Cevziyye, 2003: 323). Melâmîliğin zaman içerisindeki dönemsel gelişimi ise üç farklı süreçte gerçekleşmiştir. Bunlardan birinci dönem Melâmîleri "*Melâmetiler*", ikinci dönem Melâmîleri "*Bayramiler*" (Anadolu'da en yaygın olan koldur) ve üçüncü dönem Melâmîleri "*Melâmîteyy-i Nuriyye*" şeklinde gerçekleşmiştir (TDV İslam Ansiklopedisi içerisinde Hakîkî Bey'in "*İrşadname*" adlı

eserinin ilk ve son sayfaları).¹ İlk başlarda bir tür meşrep olarak doğmuş olan Melâmîlik ilerleyen süreçlerde çeşitli etkilerin tesirinde kalarak tarikat halini almıştır (Yılmaz, 2012: 112-113).

Bu sınıflandırma çerçevesinde Melâmîliğin gelişimini ele almak gerekirse ilk olarak birinci dönem Melâmîleri olan Melâmetilerden başlamak gerekir. Sûfi ve tasavvuf kelimelerinin tam olarak yaygınlaşmadığı tasavvuf anlayışının yeni yeni filizlenme aşamasını oluşturan bu dönemde Bağdat merkezli Irak'ta, İran'ın Horasan bölgesinde ve bu bölgenin merkezi Nişâbur'da gelişen iki zühd akımı mevcuttur. Bunlardan ilki X. yüzyılın ikinci yarısında Nişâbur'da yaşayan Tehzîbü'l-esrâr müellifi Hargûşî, Irak bölgesinde gelişen bu akıma Sûfiyye akımıdır. İkincisi Horasanlı zâhidlerin takip ettikleri akım olan Melâmetiyye (Melâmetîlik, Melâmîlik)'tir. İlk dönem Melâmîleri, Nişabu'nun idare merkezi ve başkenti Horasan olan 820-870 Tâhirî Hanedanlığı döneminde etkinliklerini göstermişlerdir. Bu dönemde özellikle 9.yy'dan itibaren Nişabur'un sakinliği, mezhep çatışmaları (Hanefîlik ve Şâfiîlik) ve dini çatışmalar nedeniyle bozulmaya başlamıştır. Bağdat'ın Büveyhîlerin eline geçmesi ile 11.yy ortalarına doğru burası ehl-i sünnetin en önemli mekânı haline gelmiştir (el-Mukaddisî, 1906: 326). İlerleyen süreç içerisinde özellikle Hicri ikinci yüzyılda Horasan'ın sonrasında ise hicri üçüncü yüzyılda ise, Nişabur mektebinin melâmet ve fütüvvet anlayışında zirve yaptığı görülmektedir (Yılmaz, 2004: 70). Bu dönemin önemli zatlari ve meşhurları BâyezîdîBistâmî, EbûHafsHaddâd, Yahyâ b. MuâzRâzî ve Hamdûn el-Kassâr'dır. Hamdûn el-Kassâr (ö. 884) ile ortaya çıkan melâmet fikri farklı anlamlar ile amacının dışına çıkmış olan zühd ve tasavvuf anlayışına bir tepki olarak ileri sürülmüştür. Melâmîler, bu dönemde fazlaca abartılan dini toplantılar, abartılan dini uygulamalara bir tepki olmuşlardır (Yılmaz, 2004: 74, 110). Melâmîliğin meşrep olmaktan tarikatlaşma sürecine geçişi (Yılmaz, 2012: 112-113) ise ikinci dönem Melâmîleri ile başlamıştır.

Melâmîlik'te ilk tarikatlaşma faaliyetinin başlaması ikinci dönem Melâmîleri olan Hacı Bayram Veli'nin (ö. 1429) kurduğu BayrâmîyeMelâmîliği'nde bulunan ve Hacı Bayram Veli'nin halefi olan Ömer Sikkînî ile olmuştur (Algar,1997:243-261). Bayrâmîye Melâmîliği, kendilerini Bayrâmîlik'ten başka bir ad ile tanımlamamışlardır. Bunların temel niteliklerini, Vahdeti vücut, kutup inancı ve hakikati Muhammediye oluşturmaktadır. Diğer tarikatlardan ayrılan yönlerini ise hırka, zikir, taç, virt, ayin, riyazet, halvet gibi uygulamaları gereksiz görmeleri, türbe yapmamaları, tekke kurmamaları, dünyaya sırt dönmeyi reddetmeleri ve vakıf gelirleri ile geçinmeleri gibi nitelikleri oluşturmaktadır. Şeyhlik, icazet vb. müesseselere yer vermemişlerdir. İlke olarak “Allah'tan başka her şeyi gönülden çıkarmayı” esas edinirler. Bunlarla birlikte kabul ettikleri vahdeti vücut, kutup inancı vb. zamanla çarpıtılarak siyasi karaktere büründürülmüştür. Bu durumda Bayrâmîye Melâmîliği'nin siyasi iktidara karşı hareketlerin liderliğini yaptıkları gibi fikirlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır (Ocak, 2000: 258-268).

Üçüncü dönem Melâmîliği'ni oluşturan Melâmîyye-i Nuriyye ise Muhammed Nûrî'l-Arabî (ö. 1887) öncülüğünde oluşturulmuştur. Çeşitli sûfi üstatlarından ders almış olan ve hayatının büyük kısmını Anadolu ve Rumeli topraklarında geçiren Muhammed Nûrî'l-Arabî önemli bir Melâmî şahsiyettir (Kılıç,2003:251-270). Bu kuşağı oluşturan Melâmîler, Bayrâmîye Melâmîliği'nden farklı oldukları için onlar tarafından “Melamîlik Taslayanlar” anlamına gelen “Mütelamiyye” olarak adlandırılmışlardır. Melâmîyye-i Nuriyye daha çok İstanbul, Batı Anadolu ve Rumeli'de yayılmıştır (Azamat, 2004: 232). Üçüncü devre Melâmîleri'nin özelliklerine bakıldığında tasavvuf anlayışlarının temelini vahdet-i vücut oluşturmaktadır. Ehli-sünnet anlayışı hâkimdir. Bu bağlamda sünnete uymak gerekliliğini vurgulamışlardır. Bunlarla birlikte özellikle İbn-i Arabî'nin eserlerindeki düşünce farklılıklarından Melâmîliğin bu kolunda kendi içerisinde çelişmeler olduğu da belirtilmelidir (Gölpınarlı, 1931: 233).

3. İMAM GAZALİ VE SABRİ F. ÜLGENER'İN MELÂMÎLİĞE DAİR AÇIKLAMALARI

3.1. İmam Gazali'nin Açıklamaları

İslam dünyasında çok önemli bir yeri olan ve asıl adı Ebu Hamid Muhammed İbn Tavus Ahmet-et Tusi- eş- Şafiî olan İmam Gazâlî 1058 yılında Horasan'ın Tus şehrinin Gazal kasabasında doğmuştur. Eğitimine yönelik ilk adımlarını babası ile atmıştır (Cevizci, 2001:165; Ayni, 2011: 42). İlköğrenimini doğum yeri olan Tus'ta Ahmed bin Muhammed er-Rezekânî'den almış arkasından Cürcan şehrine giderek Ebû Nasr el-İsmailî'den eğitim görmüştür. Arkasından amcasından eğitim almıştır (Cevizci,

¹ Abdülbaki Gölpınarlı da “Melâmîlik ve Melâmîler” adlı eserinde bu üçlü tasnife uymuştur.

2001: 165) ve daha sonra 28 yaşına kadar eğitim göreceği Nişabur'a gitmiştir (Özsoy, 2014: 90). Burada kelimeler, mantık, felsefe, fıkıh, tasavvuf ve doğa bilimleri (Cevizci,2001:165) ile Kur'an-ı Kerim ve hadislerin tefsir açıklamalarında eğitim almış ve mezhepler arasındaki inanç farklılıklarını, Arapça grameri ve hadisler ile ilgili biyografik bilgiler ile de yakından ilgilenmiştir (Watt, 1989: 16). Düşüncelerini şekillendirenler itikadî düşüncede Ebu Hasan Eş'ari'den ve ameli görüş olarak ise Şafii'den etkilendiği söylenebilir (Özsoy, 2014: 90). Felsefe ve kelam alanındaki başarısı Nizamülmülk'ün dikkatini çekmiştir (Ülken,2015:131) ve kendisi 1091 yılında Nizamiye medresesinin baş müderrisliğine getirilmiştir (Cevizci, 2001:166). Gazali hiçbir akım ve ideolojiden etkilenmemiş tamamen kendisine özgü bir çalışma hayatını benimsemiştir. Bu tarafı da onun bağımsız filozoflar arasında sayılmasını sağlamıştır (İşçi, 2004: 172). İlerleyen süreç içerisinde Gazali yaşadığı iç buhranlar neticesinde sufizme yönelmiştir (Sarioğlu, 1996: 89; Ayni, 2013: 43). 1095 yılında baş müderrisliği bırakıp 1097 de hac görevini yerine getiren Gazali bu süreçten sonra ilim olarak tasavvuf üzerinde ilerlemiştir. 1106 yılında Nizamülmülk'ün oğlu Fahrülmülk'ün talebi üzerine Nişabur'daki Nizamiye Medresesi'nde ders vermeye başlamış fakat kısa bir süre sonra Tus'a yeniden dönmüştür. Bu aşamadan sonrada hiçbir şekilde bir devletin kuruluşu olan kurumda ders vermemiştir. Tus'da da kendisinin yaptırmış olduğu tekkede sufi hayatı sürmüştür. 1111 yılında Gazali doğum yeri olan Tus'da vefat etmiştir (Özsoy,2014:90).

İmam Gazali bu yaşantısına birçok eser sığdırmıştır. Bunlardan bir tanesi olan “*Hak Yolunun Esasları*” adlı çalışmasıdır. Eserinde Gazali güzel ahlak, edep, ihya, tasavvuf vb. konulara yer vermiştir. Bunlarla birlikte Melâmî ve Melâmîliğin esasları ile sūfinin özelliklerini şu şekilde belirtmiştir (Gazali, *Hak Yolunun Esasları*: 27-28):

“Melâmetî, hiçbir iyiliğini ortaya koymayan ve hiçbir kötü işini de saklamayan kimsedir. Bunun açıklaması: Melameti, damarlarına varana kadar bütün benliğiyle ihlâsın tadına varmış ve doğruluğu elde etmiş kimsedir. Bu durumda o, içinde bulunduğu amelleri ve hali hiç kimsenin bilmesini istemez. Melâmîler'in, ihlâsa bürünme konusunda ayrı ve özel bir mekânları vardır. Onlar, sahip oldukları amellerin ve hallerin gizlenmesi taraftarıdır. Onları gizlemekten büyük zevk alırlar. Öyle ki, Melâmîler, kötülük eden bir kimsenin kötü işlerinin meydana çıkmasından sakınca duydukları gibi; güzel hallerinin ve hayırlı işlerinin de bilinmesinden çekinirler. Çünkü melâmetî, ihlâsî gözünde çok ama çok büyüttür, ona son derece önem verir, titizlik gösterir, ona sarılır ve güvenir. Sûfî ise, itilasında kaybolmuş zattır/ihlâsını da hiç görmez; o, sadece Hakk'a nazar eder. EbûYa'kûb es-Sûsî (rah) demiştir ki: ‘Onlar, ihlâs-ı rındaki ihlâsî gördükleri zaman, o ihlâsları da ayrı bir ih-lâsa muhtaç olmuştur’. Ariflerden biri söylemiştir ki: ‘Gerçek ihlâs, devamlı Cenâb-ı Hakk'a nazar ederek, halkı görmeyi unutmaktır.’ Melameti, halkı görüyordur ki, halini ve amelini gizlemektedir. ...Bu sebeptendir ki, ilk haliyle ihlâs, Melâmî'nin halidir. İhlâsı görmekten kurtulmak ise sūfinin halidir... Bundan dolayı Melâmetî, gerçek sūfinin halini elde edememiş kimsedir. Melâmetî, ihlâstan ayrılmaz, ancak o, İhlâsın hakikatini araştırmaz, İhlâsın iç yüzünü, derinlerde yatanını bilmez. İşte bu, sū-fî ile Melâmetî arasındaki en belirgin farkta budur. Melameti, ihlâsa sarılıp sıdk haline son derece dikkat etmekle birlikte, kendisinde halkı görme halinden bir parça mevcuttur. Halkı tamamen yok sayamaz. Sūfî ise, ‘Allah'ın zâtından başka her şey yok olacaktır’ âyetinin sırrını müşahade ederek halk için amel etmek veya amelden çekinmek gibi hallerden kurtulmuştur. Böylece onların fâni olduklarını ve yokluğa gittiklerini görüp tüm halkı terki diyar etmiştir... Melâmetî'nin halini başkalarından gizlemesi ise iki şekilde mümkündür: Birincisi, İhlâs ve sıdkın hakikatini elde etmek ikincisi ise hâlini başkasından gizleyerek olabilir. Bu ikincisi en güzel olanıdır. Bu tıpkı, sevgilisiyle baş başa kalan kimsenin, kendilerini başkasının gözetlemesinden rahatsız olması ve başkalarının sevgilisini sevdiğini bilmesinden son derece rahatsız olması gibidir. Benzer durum sūfîlerce bir noksanlık ve hastalık olarak kabul edilmektedir. Sonuç olarak bu durumda Melâmetî, tasavvuf terbiyesiyle uğraşan bir kimseden ileri geçmiş fakat bu terbiyeyi almış sūfiden ise geri kalmış bir vaziyettedir”

Gazali melâmînin sahip olması gereken özellikleri ve onun dünyaya olan tutumunu ve sūfîliğin niteliklerini, hal ve tavırlarını bu şekilde belirttikten sonra döneminin Melâmîleri ile sūfîlerinin bu haller dışında bulduklarını belirtmiştir. Bu tespiti üzerine onlara çeşitli yönleri ile eleştirilerde bulunmuştur

(Gazali, 1988: 51; Uludağ, 2011: 47). İlk eleştirisini gururlarına yenilip elbise, görüntü ve konuşmakla övünenlere yöneltmiştir. Bunlar bir tasavvuf ehli gibi yaşamaktan ziyade daha çok gösteriş peşindedirler. Tasavvuf ilminin ve yaşantısının ise en küçük bir izini taşımamaktadırlar. Yine gururuna aldananlar yamalı elbise giyerek sūfliği yaşayacaklarını zannedip en pahalı kumaşlarla bu şekli sağlamaya çalışırlardır. Bunların bir diğer yönleri ise makama, mevkiye aldanmalarıdır. Bunlar halkı hiç görmezler. Tamamen kendi istek ve nefisleri, hevesleri için yaşarlar. Nefsini terbiyeden uzak, yaptıkları hiçbir ameli sorgulama gereği duymazlar. Yine bu guruplar helal ile haramı birbirine karıştıranlardır. Kalben niyet edilenin aza ve uzuvlarca yapılan fiilden önemli olduğunu belirtip, haram olanın helalliğinde ısrar etmişlerdir. Bunlar kendi meskenlerinde, giyim ve yemelerinde helal olanı ihmal edip haram olanı tercih etmişlerdir. Bazıları da sultanların mallarını alıp sūfilere dağıtmaktadırlar. Bunlar böyle yaparak haramı inkâr etmektedirler. Diğer bir gurup ise nefsi terbiyeyi ve diğer halleri okumakla yetinmişler bunları fiilleri ile yansıtmadıkları için eksik kalmışlardır. Bir diğer gurup ise yaptıkları amel ve zikirlerle kendilerine mükâfat edilen ve gösterilen güzelliklerin büyümesine kapılıp daha ilerisini unuttular. Bir kısmı da bu yolda karşılarına çıkan engellere kapılıp ilerleyememişler, amaçlarından sapmışlardır (Gazali, 2011: 932-937). İmam Gazâlî'nin "*El-Kesfüvex-Tebyin fi Ğurûri'l-HalkiEcmaîn*" adlı eserinde, insanlar içinde aldananları genel olarak kâfirler ve mü'minler diye ikiye olmak üzere ikiye ayırmıştır. Bunları daha sonra kendi içerisinde yeniden bir ayrıma tabi tutmuştur. Mü'minleri kendi içinde ibadet ve amel sahipleri, âlimler, zenginler ve sūfiler olarak dört gruba ayırmıştır. Bunlardan aldanan sūfileri ve aldandıkları konuları "*İhyâuUlûmi'd-Dîn*"de ve "*Kitâbuzemmi'l-Ğurûr*"daki gibi yeniden gruplandırmıştır. Bunlar sırasıyla şekle aldananlar, süslere ve refaha aldananlar, lafızlara aldananlar, amellerin tümüne titizlik göstermeyenler, gizli tehlikelere aldananlar, engellere aldanıp yol alamayanlar, tevazu ve hizmet yolunda aldananlar, vusul buldum diye aldananlar, ilahi lütuflara aldananlardır (Gazali, 2011, 73-83).

Gazali döneminin şartları gereği ortaya çıkan bu bozuklukları her ne kadar Melâmîliğe bağlamamakla birlikte bu tür sapkınlıkların tamamen bireysel kabullerden ve tercihlerden ileri geldiğini vurgulamıştır. Onun gerek tasavvuf alanındaki gerekse pozitif bilimlere karşı tutumu ve evreni anlamaya yönelik açıklamalarında da bahsettiği şekliyle ve mümkün olanın akıl ile mevcut olabileceğini savunması da bu durumun bir göstergesidir. Yani Gazali, gerek melâmînin gerekse sūfinin aldanıp yolundan sapmasının nedenini onların akli yetkinliğe ulaşamayıp kolay yoldan zikri seçmiş olmalarından ileri geldiği kanaatinde. Çünkü mevcut sapkınlığı başka bir etmene bağlayarak da açıklamamıştır. Bu anlamı ile sapkınlık akılsızlığın bir neticesi olmaktadır. Gazali döneminde yaşanan bu tür elim hadiseleri bireysel çıkarımlardan hareketle ve sūfilerin hal ve tavırlarından yola çıkarak eleştirip, tespit etmiştir.

3.2. Sabri Fehmi Ülgener'in Açıklamaları

Asıl adı İsmail olan Sabri Fehmi Ülgener akademik çalışmalarında babası Fehmi Beyin ismini kullandığı için bu isimle tanınmaktadır. İstanbul 8 Mayıs 1911 de dünyaya gelen Ülgener, ilk eğitimine 1920'de Aşiyân İbdidasi'nde başlamış, peşinden İstanbul İdadisi'nde eğitimine devam etmiştir. Buradan 1932 yılında mezun olduktan (Sayar, 1998: 46) sonra 1935 yılına İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirmiştir. Aynı yıl üniversitenin İktisat ve İçtimaiyet Enstitüsü'ne asistan olarak kabul edilmiştir (Özgiraz, 2000: 32). İktisat Fakültesi Sosyoloji ve Komün Bilgisi asistanlığına 1939 yılında asaleten atanmış ve 1941 yılında doçentlik rütbesini almaya hak kazanmıştır. Bu rütbe altında "Maliye ve Umumi İktisat Teorisi" kürsüsüne doçent olarak görevlendirilmiştir. Profesörlük unvanını ise 1951'de almış ve iki defa İktisat Fakültesi'nde dekan olarak bulunmuştur. 30 Haziran 1983 gecesi Ülgener uykuda geçirdiği kalp krizi ile hayata veda etmiştir (Sayar, 2008: 127-128).

Ülgener çalışma hayatında ve günlük yaşamında belirli bir ideolojiye kapılıp tek bir alanda uzmanlaşmayı eksik kabul etmiştir. Esas bilim adamının tarafsız olarak ve birden fazla kolda gelişerek ilerlemesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu düşünce ekseninde döneminde yaşanan Marksist ekole ve ona karşı üretilen ideolojilere kapılmadan tarafsız bir şekilde ve siyasetten uzak olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Ülgener eğitim hayatında edindiği tutum ve iktisat alanındaki birikimleri ile etkilendiği hocaların rüzgârının etkisinde de kalarak toplumsal alana ve insan unsurunu barındıran diğer değişkenlere sosyolojik bir bakış açısı ile yaklaşmıştır. Ele aldığı konulardan olan iktisadi alanın ahlak ve zihniyet dünyasına da bu sosyolojik bakış açısından hareketle eleştiriler yönetmiştir. O, bu sayede sadece kuru bir eleştiri yapmanın ötesinde döneminin içindeki insanlık hallerini de anlamayı başarmıştır. Ele aldığı tasavvuf ve fütüvvet öğretilerini de bu saf niyet ve sağduyu ile değerlendirmiştir. Buradan

yola çıkararak Anadolu'daki tasavvufi hareketlerin içinde buldukları koşullara göre şekillendiğini ve insanların sahip oldukları zihniyetin de bunu etkilediğini vurgulamıştır. Ülgener'in olayları ele alışındaki noktaları belirttikten sonra onun Melâmîliğe bakış açısına geçebiliriz.

O'nun döneminde tasavvufi hareketler tek kol olarak değil, birbirinden farklı olan iki koldan gelişim göstermiştir. Bu kollardan ilki Bâtınlık, ikincisi ise Melâmîliktir. Bunlardan Bâtınlık kendisini tamamen dünya hayatının dışına itip dünyaya sırtını her şeyiyle dönmüş olan, onu boş bir uğraş olarak gören tasavvufi bir gelenek, bir yaşam biçimi olarak karşımıza çıkarmaktadır. Ülgener'in Bâtınlık ile ilgili sözlerine baktığımızda o Batınlığı insanların bu dünyanın çalışıp didinmesinden bir kaçış alanı olarak görmüştür. Çünkü ona göre insanlar işlevsel bir akıl yerine tevekküle sığınıp sayılı olan nefeslerini bu dünya için harcamak istememektedirler. Çünkü ona göre bu insanlar bu dünyanın iktisadi bir insanı olmayı dert edinmeyen bir zihniyete sahiptirler (Sayar, 2006). Bâtınlığın bu her şeyi tevekküle bağlayıp işlevselliği hiçe indiren yönüne bir tepki olarak ortaya çıkan Melâmîliğe baktığında ise Ülgener, melâmînin halktan farklı olarak herhangi bir özel kıyafet veya davranış içinde olmadığını, normal halktan birisi olarak işiyle gücüyle meşgul olan, dilinden de zikrini eksiltmeyen bir kişilik olduğunu vurgular. Yani melâmî görünüş itibarıyla, fiziki olarak halkla ancak gönül yönünden, manevi olarak da Hakk ile birliktedir. Sade, kendi halinde sürdürdüğü mütevazı hayatıyla bir taraftan da üretimini gerçekleştirmektedir. Kısaca kendi başınayken bir hiç olduğunun farkında olup Allah'ın kudretinin emaneti olarak varoluşun tam ve eksiksiz varoluşun da bilincine sahip bir kişiliktir (Ülgener, 2006: 103).

Ülgener'e göre Melâmîliğin en güzel ve iktisadi hayatla da bağdaşan kolu Hacı Bayram Veli tarafından oluşturulan ve başı çekilen ikinci dönem Melâmîliği olan Bayrâmîye koludur. Ona göre Hacı Bayram Veli'nin geçinmek için çalışması ve bunu da müritlerine öğüt olarak söylemesi onların Melâmîliğe daha yakın olduklarının bir göstergesidir (Yılmaz, 2004: 265). Ülgener de dünya ile bağın manevi olarak kalbe konulmasından -yani ondan haz ve zevk olarak bağlılık duyulmasından ziyade- dünyanın maddi anlamda biçim verilmesi gereken bir şey olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgular (Ülgener, 2006: 102). Böylece O, Melâmîliğin iktisadi alanda devamlılığı sağlamaya bir engel olmaması gerektiğini belirterek doğu toplumlarının da bu yaşam tarzından dolayı geri kalmadıklarını belirtmek ister.

Yine Ülgener Nur suresi 37. Ayet ile "*O kişiler ki ticaret ve alım satım Allah'ı anmaktan kendilerini alıkoymaz*" ilahî kelamını ispatlamaktadır (Ülgener, 2006: 106-07). Yine Ülgener, Melâmîliği, Bâtınlığın karşısında değerlendirmeye tabi tutar ve onun aynı zamanda, Kalvinizmin Anadolu topraklarındaki bir aksanı, yansıması olduğunu niteler (Zorlu, 2006: 191). Ona göre Melâmîlik ve Kalvinizm birbirinden farklılık taşıyıp, farklı coğrafi alanlarda gelişse de aslında ikisinin de amaçları aynıdır. Temel farklılık da yayıldıkları alanla ilişkilidir. Kalvinizm iş merkezleri ve esnaf toplulukları arasında yayılmıştır fakat Melâmîlik bu gelişimi gösterememiştir (Sayar, 1999: 94). Bu durum da Anadolu'da Melâmîliğin değil, Batınlığın etkin olmasına neden olmuştur.

Yine Ülgener, dönemindeki tasavvuf ve fütüvvet anlayışının siyasi, ekonomik ve toplumsal etkenlerle değişikliğe uğrayarak bozulmaya başladığını vurgulamış ve bu durumun Melâmîliği de etkilediğini belirtmiştir (Demirpolat ve Akça, 362). Ona göre "*küçük burjuvazi tekke duvarları arasında hayat bulmuş ve yenilikçi atılgan, gözü pek, dünyaya ve maddeye açık hüviyetlerinden sıyrılmış, teslimiyetçi, itaatkâr ve maddeye karşı mesafeli bir kütle esnafı*" profilini ortaya koymuştur (Ülgener, 1941: 368). Ülgener bu bozulmanın sebeplerini şu şekilde tanımlar: ilk nedeni tasavvuf erbabının yozlaşmışlığı, ortaya koydukları değerlere sadakatsizlikleri ve ikiyüzlülükleri, ikinci sebebi bu kesimlerin yükselmek ve mevki için tasavvufu bir araç olarak görmeleri ve üçüncüsü tasavvuf ahlakında ehlileşmiş olanların artık dünyaya yüz çevirmelerinde bir sakınca görmemeleridir (Ülgener, 2006: 126-135).

Ülgener, tasavvuf alanındaki bu bozulmaları toplumsal alanın sahip olduğu ahlaki kabullerle o ahlaki kabullerin altında yatan zihniyeti birbirinden ayırarak tespit etmeye çalışmıştır. O'na göre bir toplumun madde alanı ile manevi alanı ele alışında buldukları zihniyetin bir ürünüdür. Bundan dolayı olayları değerlendirirken bu zihniyet ve ahlak ayırımının iyi yapılması gerekmektedir.

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Türk-İslam tarihinde tasavvuf anlayışının gerek bölgesel farklılıklardan dolayı gerekse beşeri ve iktisadi faktörlerden dolayı farklılık ve benzerlik arz ettiği doğrudur. Horasan bölgesinde başlayıp dalga halinde ilerleyerek Anadolu'ya kadar gelmiş olan bu anlayış birbirleri ile etkileşim halinde farklı kollardan

devam etmiştir. Bu kollardan bir tanesi de Melâmîliktir. Melâmîlik gerek Gazali'nin anlatıları gerekse Ülgener'in anlatılarında olduğu gibi dünya ile tam olarak bağını koparmayan, geçimini sağlamak için ve bir tür dikkat çekmemek için dünyayla haşır neşir olma haliyken diğer taraftan da maddi olarak dünyaya bağlanmayıp manevi âlemde tamamen Allah için var olduğunun farkına varmaktır. Gazali ve Ülgener Melâmîliği çağlarında yaşanan şekliyle Bâtınîliğe karşı daha tutarlı bir tasavvufi kol olarak değerlendirmektedirler. Özellikle Ülgener, iktisadi alandaki üretkenliği devam ettirmeleri yönünden Melâmîliği ayrıca önemli görmektedir. Bununla birlikte Ülgener Batı'nın Doğu'yu kapitalistleşmemesinden dolayı suçlaması ve bunun nedenini de İslam anlayışına bağlamalarına tepki göstermiştir. Bu duruma sebep olanın tasavvuf ve fütüvvet anlayışı olduğunu vurgulayıp, Doğu'nun da kapitalistleşmesini sağlayacak olan bir Melâmî anlayışının bulunduğunu savunması üzerine Melâmîliği Avrupa'daki Kalvinizme benzetmesi hatalı olmuştur. Ülgener Melâmîliği Kalvinizmin, doğudaki yansıması olarak öne sürmektedir. Fakat burada Ülgener, etkilendiği düşünce akımları nedeniyle mantık hatalarında bulunmaktadır. Yani Melâmîlik, Kalvinizm gibi günahlardan arınmak için bir tür çile aracı olarak dünyayı kullanmamaktadır. Yani Kalvinist anlayıştaki gibi ne kadar çile çekersen o kadar Tanrı katında mertebenin yükseleceği anlayışını içermemektedir. Bunu İbn-i Arabî'nin "*Allah Adamları*" adlı eserindeki Melâmîlik tanımından anlayabiliriz. İbn Arabî eserinde Allah adamlarını üç tasnife koyarak ele alır (İbn-i Arabî, 2007: 271): "*Abidler, Sufiler ve Melâmîler*". Bu üç sınıftan ilk ikisi Melâmîliğe giden yolu oluşturmaktadır. Melâmîlik bunlar arasındaki en yüksek mevkiidir (El-Arabî, 2011). Melâmîlik, Ülgener'in ifade ettiği haliyle dünyayı biçimlendirmek veya ibadet etmek için onunla uğraşmak sözleri hatalıdır. Çünkü amaç yukarıda da belirttiğimiz şekliyle zorunlu ihtiyaçları karşılayarak ve kendini halktan gizlemekten ileri gelmektedir (Bolat, 2009: 458). Ülgener'in Melâmîlik üzerine yaptığı bu kıyaslamanın hatalı oluşu, mesafe anlayışı kavramından yola çıkarak ispatlanabilir. Mesafe anlayışı insanın tarihsel akış içerisinde dünyaya karşı edindiği tavrın madde, zaman ve mekân itibarıyla ele almaktadır. Ülgener bu anlamda Kalvinizm ile Melâmîliğin kıyaslamasında fenomenlerin tarihsel bağlılığını zaman, mekân ve madde açısından atlayabilmektedir.

Mesafe anlayışı ekseninde Kalvinizm ile Melâmîliği karşılaştırılırsa öncelikle Melâmîlik toprağa bağlıdır, ancak Kalvinizm ticaretle geçinmektedir. Kalvinizm kentlidir ve burjuva sınıfı arasında yer edinmiştir. Buna rağmen Melâmîlik şehir hayatı içinde var olmuştur. Kalvinizm köken olarak ekonomik temele dayalıdır. Kazanıp harcamamayı esas edinir. Melâmîlik ise dünya ile olan ilişkisini çok daha hassas ve maddi alandan ziyade manevi gereklilik içerisinde ele alan tasavvufi yaklaşımdır. Bu açıklamalarda göstermektedir ki Kalvinizm ile Melâmîliğin dünya ile olan mesafe ilişkisi, madde, mekân ve zaman yönünden farklıdır. Weber'in ifadesiyle Kalvinist dünyanın kendisiyle haşır neşir olurken, dünyevi bir asketizm peşindeyken; Melâmîlik dünyanın ötesinde onun tamamen dışında bir asketizm peşindedir (İlhan, 2014: 126-127).

Ülgener ve Gazali'nin her ne kadar farklı yüzyılların düşünürleri olsalar ve farklı alanlarda çalışma gerçekleştirirler de aynı sorun üzerinde yoğunlaşıp benzer sonuçlara ulaşmış olmaları, Melâmîliğin geçirdiği tarihsel dönüşümde aynı sorunlarla karşılaştığını göstermektedir. Bununla birlikte iki düşünür arasındaki bir başka benzerlik de Gazali'nin akla ayrı bir önem vermesi ve bireyin yetersizliklerini ya da gerçeği görememesini akılsızlığa bağlamış olması ile Ülgener'in ahlak ile zihniyeti birbirinden ayırıp zihniyete ayrı bir önem vermiş olmasıdır. Yani her iki düşünür de olayları ele alırken duygulardan ve kalıp yargılardan ziyade rasyonellikten ve pozitivistten yararlanmışlardır. Sadece Gazali bir tasavvuf ehli olarak dini metaforlara da gerekli önemi göstermiştir. Yine Gazali Melâmîliğin birebir içerisinde olduğu için onun zaman içerisinde uğradığı bozulmaları ve sapmaları yerinde inceleme fırsatı edinmiştir. Ülgener'in edindiği bilgiler daha çok onun öncesinde verilen edebi ve tarihsel eserlerdeki anlatılardan elde ettikleridir. Bundan dolayı Gazali'nin yapmış olduğu eleştiriler daha tutarlılık arz etmektedir. Tabii bir de Ülgener'in olayı iktisadi alanda değerlendirmesi bu duruma sebep olmaktadır. Son söz olarak gerek Gazali gerek Ülgener'in eleştirilerinden yola çıkarak tasavvuf anlayışının toplumsal alanın değişen iklimine paralel bir seyir izleyeceğini belirtmek gerekir.

KAYNAKÇA

ALGAR, H. (1997), *The Hamzaviyye: A Daviant Movement in Bosnian Sufism*, *Islamic Studies*, İslâmbad, 1997, c. 36, Sayı 2-3.

- ALTUNKAYA, M. (2016), “Horasân Tasavvuf Ekolü ve Özellikleri / KhorasanMystic School”, *TURKISH STUDIES -International PeriodicalfortheLanguages, LiteratureandHistory of TurkishorTurkic-*, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. Hayati Akyol Armağanı), Volume 11/2 Winter 2016, Ankara/Turkey
- AYNİ, M. A. (2011), *İslam Düşüncesinin Zirvesi İmam Gazali*, (Hazırlayan: Erol Kılınç), İstanbul: İnsan Yayınları.
- AZAMAT, N. (2004), *Melâmet*, İslam Ansiklopedisi, C. XXIX, İstanbul, T. Diyanet Vakfı.
- BOLAT, A. (2009), *Muhyiddinİbnü'l Arabi'de Melamet Tasavvuru*, İstanbul, Tasavvuf: İlim ve Akademik Araştırma Dergisi, İbnü'l Arabi Özel Sayısı,-2,S.23, s.458.
- BOLAT, A. (2003), *Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetilik*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- CEVİZCİ, A. (2001), *Ortaçağ Felsefesi Tarihi*, İstanbul: Asa Kitabevi.
- CEVZİYYE, İbn Kayyim (2003), *Medâricu's-Sâlikin*, Daru'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut.
- DEMİRPOLAT, A. ve AKÇA, G. (2004), *Ahilik ve Türk Sosyo-kültürel Hayatına Katkıları*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Cilt:14, s.355-376
- EL- ARABİ, Muhammed Nur (2011), *İbn Arabi'nin Günlük Duaları ve Şerhi*, Çev. Mahmut Kanık, İstanbul: İz Yayınları.
- EBÛ HÂMİD MUHAMMED B. MUHAMMED (2010), *El-Gazâlî, İhyâUlûmi'd-Din*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- MUHAMMED İBN AHMED (1906), *El-Mukaddisî, Ahsenu'lTekâsim fi mâ'rifeti'l-ekâlim*, ed. M.J. de Goeje, Leiden: E.J. Brill, s. 326.
- ISFEHÂNÎ, Rağıb el (1430), *MüfredâtuElfâzi'l-Kur'ân*, Tah. S.A.Davudî, Daru'l-Kalem, Dimeşk.
- İBNİ ARABİ, M. (2007), *Hatmu'ul Kur'an*, (Der. Abdülbaki Miftah, çev. Vahdettin İnce), İstanbul: Kitsan Yayınları.
- İLHAN, H. (2004). *Max Weber ve Sabri Ülgener'de İktisadi Zihniyet Analizi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ens., Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, s.76-79.
- İMAM GAZÂLÎ (1988), *El-Munkizumin'ed-Dalâl*, çev. Yahya Pakış, İstanbul: Umran Yayınları.
- İMAM GAZÂLÎ (2011), *Aldananlar (El-Keşfüve't-Tebyin fi Ğururi'l-HalkiEcmaîn)*, terc. Fetullah Yılmaz, İstanbul: Semerkand Yayınları.
- İMAM GAZÂLÎ (2011), *İhyâ-u Ulûmid-Dîn*, terc. Ahmed Serdaroğlu, İstanbul: Bedir Yayınları.
- İŞÇİ, M. (2004), *Siyasi Düşünceler Tarihi*, İstanbul: Der Yayınları.
- KILIÇ, R (2003), *Bir Tarikatın Gizli Direnişi: Bayrami Melamileri ve Hamzeviler*, Tasavvuf, Sayı: 10, Ankara, s.251-270.
- KUŞEYRÎ, A. (2009), *Kuşeyrî Risâlesi*, Çeviri: D. Selvi, İstanbul: Semerkand Yayınları.
- OCAK, A. Y. (2000), *Osmanlı Toplumunda Zındıklar*, s.258-268; *Toplum ve Bilim*, sy: 83, s.48-55.
- ÖZKİRAZ, A. (2000), *Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi*, Ankara: A yayınevi.
- ÖZSOY, N(2014), *İlk Dönem Tasavvuf Kültüründe Horasan Melâmiliğ ve Anadolu'da Bir Melâmî Karakter: Zembilfroş*, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi ISSN: 2147-7655 Cilt:2, Sayı:2, Aralık, s.85-99.
- SARIOĞLU, H. (1996), “İbnRüşd'ün Bakışıyla Gazzali ve Felsefe” *İlmi Araştırmalar*, 3. s.88-90.
- SAYAR, A. G. (1998), *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi: Sabri Fehmi Ülgener*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- SAYAR, A. G. (1999), *S. F. Ülgener'in Bir Türk Weber'i Olarak Portresi*. İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi, No: 20, Mart, s.94.

- SAYAR, A. G. (2006), *Ülgener Yazıları*. İstanbul: Derin Yayınları.
- SAYAR, A. G. (2006), *Makaleler*. İstanbul: Derin Yayıncılık.
- SAYAR, A. G. (2008), *Prof. Dr. Sabri F. Ülgener Hayatı ve Eserlerine Dair Özet Bir Sergileme*. İş Ahlâkı Dergisi, Cilt1, Sayı1,ss.123-136.
- ULUDAĞ, S. (2011), *Bir Mutasavvıf Olarak İmam Gazâlî*, Diyanet İlmi Dergisi, İstanbul, s. 47.
- ÜLGENER, S. F. (1941), *İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, S:3-4,s. 368.
- ÜLGENER, S. F. (2003), *S. F. Ülgener'inMaxWeber Eleştirisi*, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, No:28, Mart, s.51
- ÜLGENER, S. F. (2006), *Aydın Meselesi*. Haz. Ahmed Güner Sayar, Makaleler, İstanbul: Derin Yayınları, ss.519-550.
- ÜLGENER, S. F. (2006), *İdeoloji*, Haz. Ahmed Güner Sayar, Makaleler, Derin Yayınları, İstanbul, ss. 424-425.
- ÜLGENER, S. F. (2006), *Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. İstanbul: Derin Yayınları.
- ÜLGENER, S. F. (2006), *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler: Deneme ve Araştırmalar*, İstanbul: Derin Yayınları.
- ÜLGENER, S. F. (2006), *İktisadi Gelişmenin Şartları ve Sınırları: Az Gelişmiş Memleketlerin İstihlak ve Yatırım Meselelerine Toplu Bir Bakış*. Ed. Ahmed Güner Sayar, Makaleler, İstanbul: Derin Yayınları, s.196.
- ÜLGENER, S. F. (2006), *İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri*. Haz. Ahmed Güner Sayar, Makaleler, Derin Yayınları, İstanbul, ss. 19-53
- ÜLGENER, S. F. (2006), *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları, İstanbul
- ÜLGENER, S. F. (2006), *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi*, İstanbul: Derin Yayınları.
- ÜLKEN, H,Z (2015), *İslam Felsefesi Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru Kaynakları ve Etkileri*, İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- WATT, W. M (1989), *Müslüman Aydın Gazali Hakkında Bir Araştırma*.(çev. Hanifi Özcan). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- YILMAZ, H. Kamil (1994), *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Ensar Yayınları.
- YILMAZ, H. Kamil (2004), *Tasavvuf Mes'eleleri*, İstanbul: Erkam Yayınları.
- YILMAZ, H. Kamil (2004), *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- YILMAZ, H. Kamil (2012), *Ana hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatler*, İstanbul: Ensar Yayınları.
- ZORLU, A (2006), *S. Fehmi Ülgener'i Yeniden Okumak*, Muhafazakâr Düşünce, Y:3,S:9-10, Yaz-Güz, s.192.
- URL 1. <http://www.halukberkmen.net/pdf/291.pdf/> erişimtarihi: 12.05.2019